

MONIKA HAJKOWSKA

NIEZNANI/ ZNANI NAUCZYCIELE DOMOWI W KRÓLESTWIE POLSKIM W XIX I NA POCZĄTKU XX WIEKU

Edukacja domowa cieszyła dużą popularnością w Królestwie Polskim w XIX i na początku XX wieku¹. W dużej mierze wynikało to z niezadowolenia z jakości nauczania w szkole oraz polityki oświatowej władz. Ponadto takie nauczanie miało charakter elitarny. Zawód nauczyciela domowego nie należał do łatwych, wymagał odpowiedniego przygotowania, determinacji i wysiłku. Tylko nieliczni całe swoje życie poświęcali pracy nauczycielskiej, zaś dla niektórych była ona jedynie krótkim epizodem.

Celem artykułu jest przedstawienie wybranych sylwetek osób publicznych, które podejmowały się nauczania domowego, oraz ich doświadczeń w tym zawodzie na terenie Królestwa Polskiego w XIX i na początku XX wieku. Ponadto ukazany zostanie zarys ich poglądów na tę formę edukacji.

Dr MONIKA HAJKOWSKA – adiunkt Zakładu Historii Wychowania i Pedagogiki Porównawczej w Instytucie Pedagogiki UMCS; adres do korespondencji: ul. Narutowicza 12, 20-004 Lublin; e-mail: monika.hajkowska@poczta.umcs.lublin.pl

¹ Wyróżniano 10 kategorii nauczycieli domowych: bony, guwernerzy i guwernantki, metrzy, dyrektorzy, bakałarze, korepetytorzy i korepetytorki oraz nauczyciele i nauczycielki. Pierwsze istotne zmiany w procesie kontroli nauczycieli domowych nastąpiły wraz z wprowadzeniem Ustawy dla instytutów naukowych prywatnych, guwernerów i nauczycieli domowych w Królestwie Polskiem z 1841 r. Władze Okręgu Naukowego Warszawskiego rozpoczęły wówczas działania, których celem było objęcie staranniejszym nadzorem tę grupę zawodową. *Najwyższej zatwierdzona ustawa dla instytutów naukowych prywatnych, guwernerów i nauczycieli domowych* 18 I 1841, w: *Zbiór Przepisów Administracyjnych Królestwa Polskiego. Wydział Oświecenia*, t. V, Warszawa 1866, s. 740, 765-766.

WPROWADZENIE

Doświadczenie w zawodzie nauczyciela lub nauczycielki domowej zdobywało wielu znanych i cenionych pedagogów, pisarzy, naukowców w początkach swojej kariery zawodowej. Nierzadko podejmowali się tego zajęcia podczas własnej edukacji, w okresie nauki w gimnazjum czy na studiach. W wielu przypadkach zmuszała ich do tego trudna sytuacja finansowa. Bolesław Prus (Aleksander Głowacki)², pisarz, po stracie rodziców, udzielał lekcji i jednocześnie studiował w Szkole Głównej w Warszawie. Podobnie jak jego koledzy ze studiów – Julian Ochorowicz³, Gustaw Doliński⁴ trudnił się udzieleniem korepetycji⁵. Śmierć obojga rodziców przyśpieszyła również start Stefana Żeromskiego⁶ w tym zawodzie. Po 1883 roku, będąc jeszcze uczniem gimnazjum, musiał szukać dodatkowych źródeł zarobku, wybrał korepetycję⁷. Powody materialne skłoniły do tego zawodu Jana Ignacego Paderewskiego⁸, późniejszego muzyka i kompozytora. Mając niecałe szesnaście lat, dawał lekcje gry na fortepianie. Ojciec opłacał jego naukę w Instytucie Muzycznym w Warszawie. Jednak dodatkowe lekcje, z których korzystał jako student, były kosztowne, więc sam zarabiał na nie⁹. Maria Skłodowska¹⁰

---

² Bolesław Prus (Aleksander Głowacki – 1847-1912), pisarz, publicysta. Z. SZWEYKOWSKI, *Głowacki Aleksander*, w: *Polski słownik biograficzny* red. K. Lepszy, t. VIII, Wrocław–Kraków–Warszawa 1959-1960, s. 117-121; T. TYSZKIEWICZ, *Głowacki Aleksander*, w: *Bibliografia Literatury Polskiej. „Nowy Korbut”*. *Literatura Pozytywizmu i Młodej Polski*, red. Z. Szweykowski, J. Maciejewski, t. XVII, cz. 2, Warszawa 1981, s. 13-14.

³ Julian Ochorowicz (1850-1917), psycholog, filozof, literat, wynalazca, pionier parapsychologii. J. KRAJEWSKI, *Ochorowicz Julian Leopold*, w: *Polski słownik biograficzny*, red. E. Rostworowski, t. XXIII, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1978, s. 499-505.

⁴ Gustaw Doliński (1846-1906), lekarz, pisarz. L. ZEMBRZUSKI, *Doliński Gustaw*, w: *Polski słownik biograficzny*, red. W. Konopczyński, t. V, Kraków 1939-1946, s. 286.

⁵ G. PAUSZER-KLONOWSKA, *Trudne życie. Opowieść o Bolesławie Prusie*, Lublin 1969, s. 67-75.

⁶ Stefan Żeromski (1864-1925), pisarz, publicysta, dramaturg. M. W. W.A.SZ., *Żeromski Stefan, Dawni pisarze polscy od początków piśmiennictwa do Młodej Polski. Przewodnik biograficzny i bibliograficzny*, red. R. Loth, W. Albrecht-Szymanowska, t. V, Warszawa 2004, s. 205-218.

⁷ A.M. PYCKA, *150. rocznica urodzin Stefana Żeromskiego*, Warszawa 2014, s. 10.

⁸ Jan Ignacy Paderewski (1860-1941), pianista, kompozytor, polityk. M. PERKOWSKA, R. WAPIŃSKI, *Paderewski Ignacy Jan*, w: *Polski słownik biograficzny*, red. E. Rostworowski, t. XXIV, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1979, s. 795-802.

⁹ J.I. PADEREWSKI, *Pamiętniki*, Kraków 1984, s. 67, 69.

¹⁰ Maria Skłodowska-Curie (1867-1934), fizyk, profesor Uniwersytetu Paryskiego, noblistka. T. ESTREICHER, *Curie Maria ze Skłodowskich*, w: *Polski słownik biograficzny*, red. W. Konopczyński, t. IV, Kraków 1938, s. 111-114.

również przyjęła posadę nauczycielki domowej ze względów finansowych. Opuszczając dom rodzinny, miała zaledwie siedemnaście lat¹¹. Równie wcześnie, bo jako siedemnastoletni chłopiec, rozpoczął pracę jako korepetytor¹² Roman Dmowski¹³. Do tej grupy zawodowej należał Józef Sikorski¹⁴, znany publicysta, w młodości nauczyciel domowy Tadeusza Ostrowskiego i Jadwigi Łuszczewskiej. Uczęszczał on do Liceum Samuela Lindego w Warszawie, jednak edukację w nim zakończył na klasie IV. Wydalony ze szkoły (wilczy bilet), musiał przerwać naukę¹⁵. Podobne względy materialne przyczyniły się do wyboru zawodu przez Jana Lorentowicza¹⁶, późniejszego publicysty, cenionego krytyka literackiego i teatralnego, który już od czternastego roku życia zarabkował, udzielając korepetycji¹⁷. Do zasłużonych dla nauki polskiej należał Antoni Waga¹⁸, w młodości nauczyciel domowy. Krótko pracował jako korepetytor Stefan Dziewulski¹⁹, późniejszy prawnik i ekonomista. Guwernerką zajmował się Bohdan Józef Zaleski²⁰, syn Wawrzyńca i Marii z Burkatów.

¹¹ M. Skłodowska-Curie, *Autobiografia*, Lublin 1990, s. 15.

¹² Korepetytor „przewodnik w powtarzaniu z uczniami zadanych lekcji”. *Korepetytor*, w: *Słownik języka polskiego*, red. A. Zdanowicz, M. Bachun-Szynka i in., cz. 1, Wilno 1861, s. 526; „nauczyciel, pod którego kierunkiem uczeń przygotowuje się do szkoły”. *Korepetytor*, w: *Słownik języka polskiego*, red. J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiecki, t. II, Warszawa 1902, s. 476.

¹³ Roman Dmowski (1864-1939), pisarz polityczny, mąż stanu. A. SUJKOWSKI, *Dmowski Roman*, w: *Polski słownik biograficzny*, red. W. Konopczyński, t. V, Kraków 1939-1946, s. 213-214; R. DMOWSKI, *Życiorys – wspomnienia – zbiór fotografii*, Poznań 1939, s. 4.

¹⁴ Józef Sikorski (1813-1896), krytyk muzyczny, kompozytor, publicysta. E. SZCZEPAŃSKA-LANGE, *Sikorski Józef*, w: *Polski słownik biograficzny*, red. H. Markiewicz, t. XXXVII, Warszawa-Kraków 1997, s. 439-442.

¹⁵ J. ŁUSZCZEWSKA (Deotyma), *Pamiętnik 1834-1897*, Warszawa 1968, s. 77; E. SZCZEPAŃSKA-LANGE, *Sikorski Józef*, s. 439.

¹⁶ Jan Lorentowicz (1868-1940), krytyk muzyczny i teatralny, sekretarz „Kuriera Codziennego”. – R. Taborski, *Lorentowicz Jan*, w: *Polski słownik biograficzny*, red. E. Rostworowski, t. XVII, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1972, s. 550-551.

¹⁷ I. LORENTOWICZ, *Oczarowania*, Warszawa 1975, s. 14.

¹⁸ Antoni Stanisław Florian Waga (1799-1890), przyrodnik, krytyk literacki, pedagog, poeta. *Waga Antoni Stanisław Florian*, w: *Bibliografia Literatury Polskiej, „Nowy Korbut”*, red. E. Aleksandrowska i in., t. VI, cz. 1, Warszawa 1971, s. 391-393.

¹⁹ Stefan Dziewulski (1876-1941), prawnik, ekonomista, profesor fizyki. W. KONOPCZYŃSKI, *Dziewulski Stefan*, w: *Polski słownik biograficzny*, red. W. Konopczyński, t. VI, Kraków 1948, s. 176-177.

²⁰ Bohdan Józef Zaleski (1802-1886), pisarz. W. A. SZ., *Zaleski Józef Bogdan*, w: *Dawni pisarze polscy od początków piśmiennictwa do Młodej Polski. Przewodnik biograficzny i bibliograficzny*, red. R. Loth, W. Albrecht-Szymanowska, t. V, Warszawa 2004, s. 157.

Nie dla wszystkich praca w zawodzie nauczyciela domowego była jedynie krótkim epizodem. Niektórzy podejmowali się innych zajęć i godzili te obowiązki. Tak było w przypadku Marii Konopnickiej²¹. Separacja z mężem i wynikająca z tego trudna sytuacja finansowa miała wpływ na jej decyzje zawodowe. Pomoc materialną oferował jej ojciec, Józef Wasiłowski. Jednak po jego śmierci musiała sama zatroszczyć się o utrzymanie rodziny. Zarabiała piórem, pisząc wiersze i opowiadania, a także udzielała lekcji w domach prywatnych. Bolesław Limanowski²², późniejszy publicysta, będąc na wygnaniu w Rosji, zajmował się edukacją domową. Po powrocie do Królestwa Polskiego także angażował się jako guwerner²³. W zawodzie nauczyciela domowego pracował również August Adam Jeske²⁴, pedagog, publicysta. Równolegle zajmował się edukacją domową w domach prywatnych, jak i działalnością publicystyczną. Udzielaniem lekcji po ukończeniu studiów wyższych zajął się również Piotr Chmielowski²⁵, ceniony pisarz. Wśród znanych nauczycieli domowych wyróżniał się Adolf Dygasiński²⁶, który pozostał czynny w tym zawodzie do końca życia, mimo że się ożenił i założył rodzinę. Zajmował się działalnością publicystyczną, wydawniczą, oświatową²⁷. W zawodzie nauczycielskim była również długo aktywna Aniela Szygówna²⁸. Swoje ogłoszenia zamieszczała w „Przeglądzie Pedagogicznym”.

²¹ Maria Konopnicka (1842-1910), poetka, nowelistka, pisarka dla dzieci, krytyk, publicystka, tłumaczka. A. BRODZKA, *Konopnicka Maria z Wasiłowskich, Literatura Polska. Przewodnik Encyklopedyczny*, red. J. Krzyżanowski, C. Hernas, t. I, Warszawa 1984, s. 467-468.

²² Bolesław Limanowski (1835-1935), publicysta, historyk, socjolog, senator RP. H. WERSZYCKI, *Limanowski Bolesław*, w: *Polski słownik biograficzny*, red. E. Rostworowski, t. XVII, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1972, s. 340-346.

²³ Guwerner „dozorca, i wychowawca młodych ludzi, nauczyciel”; guwernantka „kobieta, której poruczają wychowanie dzieci, nauczycielka”. *Guwerner*, w: *Słownik języka polskiego*, red. A. Zdanowicz, M. Bachun-Szynka i in., s. 384; B. LIMANOWSKI, *Pamiętniki (1835-1870)*, Warszawa 1957, s. 454.

²⁴ August Adam Jeske (1836-1875), pedagog, pisarz. I. ŁAPINOWA, *Jeske August Adam*, w: *Polski słownik biograficzny*, red. E. Rostworowski, t. XI, Wrocław-Warszawa-Kraków 1964-1965, s. 192-193.

²⁵ Piotr Chmielowski (1848-1904), krytyk i historyk literatury. – *Chmielowski Piotr*, w: *Bibliografia Literatury Polskiej. „Nowy Korbut”. Literatura Pozytywizmu i Młodej Polski*, t. XIII, Warszawa 1970, s. 341-361.

²⁶ Adolf Tomasz Dygasiński (1839-1902), powieściopisarz. W. WALERT, *Dygasiński Tomasz Adolf*, w: *Polski słownik biograficzny*, red. W. Konopczyński, t. VI, Kraków 1948, s. 49-52; *Dygasiński Tomasz Adolf*, w: *Bibliografia Literatury Polskiej. „Nowy Korbut”. Literatura Pozytywizmu i Młodej Polski*, t. XIII, s. 446-447.

²⁷ Tamże.

²⁸ Aniela Szygówna (1869-1921), pedagog, psycholog, metodyk nauczania początkowego.

Udzielała lekcji nie tylko w domach prywatnych, ale także wykładała na tajnych kursach dla nauczycieli. Od udzielania lekcji zaczynał także Konrad Prószyński²⁹, wówczas absolwent szkoły średniej, także nauczyciel domowy. On również założył rodzinę. Będąc na pierwszym roku studiów, poślubił Cecylię Puciat. Kontynuował naukę na Uniwersytecie Warszawskim, a po zajęciach na uczelni prywatnie udzielał lekcji³⁰. Nauczycielkami domowymi z powołania były Romana Pachucka³¹, Stefania Sempołowska³², Narcyza Żmichowska³³. Henryk Wernic³⁴, również nauczyciel domowy, pracował kilkakrotnie w tym charakterze, niekiedy nawet poza granicami Królestwa Polskiego. Problemy zdrowotne nie pozwoliły mu jednak na kontynuowanie tej pracy³⁵.

DOŚWIADCZENIA W PRACY PEDAGOGICZNEJ

Egzaminy, którym podlegały osoby zajmujące się nauczaniem domowym, nie należały do łatwych i nie wszyscy zdawali je z ocenami pozytywnymi. Romana Pachucka, legitymująca się świadectwem nauczycielki domowej,

---

D. DRYNDA, *Szycówna Aniela*, w: *Słownik pedagogów polskich*, red. W. Bobrowska-Nowak, D. Drynda, Katowice 1998, s. 198-200.

²⁹ Konrad Prószyński (1851-1908), działacz oświatowy, publicysta, księgarz. W. STANKIEWICZ, *Prószyński Konrad*, w: *Polski słownik biograficzny*, red. E. Rostworowski, t. XXVIII, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1984-1985, s. 565-568; K. LEWICKI, *Konrad Prószyński (Kazimierz Promyk)*, Warszawa 1996, s. 27; *Wydanie świadectw nauczycielom w lipcu 1877 r.* „Cirkular po Warszawskomu Uczeńom Okrugu” 8(1877), s. 185.

³⁰ K. LEWICKI, *Konrad Prószyński*, s. 31.

³¹ Romana Pachucka (1886-1964), pedagog, dyrektorka szkół średnich, działaczka ruchu kobiecego. S. KONARSKI, *Pachucka Romana*, w: *Polski słownik biograficzny*, red. E. Rostworowski, t. XXIV, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1979, s. 764-765; R. PACHUCKA, *Pamiętniki z lat 1886-1914*, Wrocław 1958, s. 52-53.

³² Stefania Sempołowska (1869-1944), pisarka, działaczka oświatowa i społeczna. A. PACHOLCZYKOWA, *Sempołowska Stefania*, w: *Polski słownik biograficzny*, red. H. Markiewicz, t. XXXVI, Warszawa-Kraków 1995-1996, s. 249-259; Z. RABSKA, *Moje życie z książką. Wspomnienia*, cz. 1, Wrocław 1959, s. 43.

³³ Narcyza Żmichowska(1819-1896), nauczycielka, pisarka, działaczka społeczna. *Żmichowska Narcyza*, w: *Bibliografia Literatury Polskiej. „Nowy Korbut”. Romantyzm*, red. I. Śliwińska, S. Stupkiewicz, t. IX, Warszawa 1972, s. 413-421.

³⁴ Henryk Wernic (1829-1905), pedagog, pisarz. S. LIPINA, *Wernic Henryk*, w: *Słownik pedagogów polskich*, s. 213-214.

³⁵ Tamże.

wspomina, że na przygotowanie do egzaminu poświęciła cały rok. Materiał z niektórych przedmiotów powtarzała samodzielnie, a mianowicie z historii powszechnej, historii i geografii Rosji, arytmetyki i religii. W opanowaniu języka polskiego i rosyjskiego pomagała jej zaangażowana w tym celu nauczycielka. Do pierwszego etapu egzaminu – pisemnego, przystąpiła w Warszawie wraz z grupą liczącą 150 osób, do drugiego etapu – ustnego zakwalifikowało się ich 75, a sukcesem zakończyło 5, wśród nich Pachucka³⁶.

Pomoc w znalezieniu posady nauczyciela domowego w domu prywatnym oferowały pedagogom biura pośrednictwa pracy, znane też jako tzw. kantory stręceń. W Warszawie funkcjonowały one jako „Biuro Rekomendacyjne, Kaucyjowane Biuro Nauczycielskie, Biuro Pedagogiczne”³⁷. Korzystali z nich zarówno pracodawcy, jak i poszukujący zajęcia nauczyciele. W ten sposób próbował znaleźć pracę Bolesław Limanowski. Niestety, lekcji nie otrzymał, bo zbyt krytycznie oceniał swoje umiejętności podczas rozmowy z kierownikiem biura³⁸. Z rozgoryczeniem wspominał: „Tę samą lekcję, która mnie ominęła, dostawał ktoś z moich znajomych posiadających o wiele mniejszą znajomość wszystkiego. Odpowiadał bowiem na pytania kategorycznie «tak», bez wszelkich wahań”³⁹.

W związku ze zmianą miejsca pobytu osoby zajmujące się nauczaniem domowym musiały pokonywać wiele trudności. Dopełnienie formalności związanych z uzyskaniem pozwoleń zabierało wiele czasu i opóźniało moment podjęcia obowiązków w nowym domu. Mniej problemów sprawiały wyjazdy z jednej guberni do drugiej, natomiast większe bariery do pokonania pojawiały się wówczas, kiedy opuszczali oni Królestwo Polskie. O takiej sytuacji wspomina Narcyza Żmichowska, która planowała wyjazd do Berlina. Niestety, trudności z uzyskaniem paszportu spowodowały, że termin jej wyjazdu stale się oddalał⁴⁰. W inny sposób takie przeszkody starał się pokonywać Stefan Żeromski. I tak, chcąc obejść wymóg związany z pozwoleniem na nauczanie,

---

³⁶ R. PACHUCKA, *Pamiętniki...*, s. 52-53.

³⁷ J. WAYDEL-DMOCHOWSKA, *Jeszcze o dawnej Warszawie*, Warszawa 1960, s. 201.

³⁸ B. Limanowski wspominał „Kiedy mnie pytano np., czy posiadam język francuski, odpowiadałem «tak», ale dodawałem przy tym: «Czytam bez słownika i wszystko rozumiem, rozmówić się mogę, ale nie mam biegłości w mowie». Gdybym nie dodawał tych «ale», uszłoby” (B. LIMANOWSKI, *Pamiętniki*, s. 497).

³⁹ Tamże.

⁴⁰ W. ŻMICHOWSKA, *List do Heleny Turnowej z dnia 19 stycznia 1844 r.*, w: N. ŻMICHOWSKA, *Listy*, t. I: *W kręgu najbliższych*, Wrocław 1957, s. 304.

prosił swoją przyszłą pracodawczynię Anielę Rzążewską, aby mógł przebywać w jej domu w Łysowie jako praktykant gospodarczy lub jako krewny⁴¹.

Sytuacja bytowa nauczycieli domowych była uzależniona w dużej mierze od ich zarobków. Ich wysokość miała wpływ na standard ich życia. Opłaty za wynajęcie mieszkania, zakup żywności, odzież oraz książki i pomoce naukowe to najważniejsze wydatki, które musieli opłacać z własnych środków. Niestety, wynagrodzenie, jakie oferowano nauczycielom domowym, było bardzo niskie, nie pozwalało na realizację potrzeb koniecznych do godnego życia, nie wystarczało nawet na wyżywienie i utrzymanie. Najniższe zarobki w tym zawodzie osiągnęli korepetytorzy. Stefan Żeromski, młody student weterynarii, wówczas korepetytor, wspominał: „Nikt, kto tego nie doświadczył, nie ma pojęcia o poniżeniu, o upodleniu duszy, jakie wywołuje nędza. Jest np. godzina ósma wieczorem, nic przez cały dzień nie jadłeś, wracasz pod górę ulicą Długą z korepetycji i myślisz, myślisz, co by zjeść, skąd wziąć paru groszy. Jesteś słaby i nawet już jeść się nie chce. Trzeba iść do kogoś na herbatę”⁴². Podobne doświadczenia miał również Bolesław Prus. We wspomnieniach o nim z czasów studenckich czytamy: „Co miesiąc – troszka o komorne, co sześć miesięcy – o wpis, który właśnie w tym roku podniesiono z dwudziestu do dwudziestu pięciu rubli za półrocze. Korepetycji nie ma, cudów też nie ma. Jakże się tu uczyć i zdawać na głodny żołądek?”⁴³. Pierwszych lekcji udzielał Konrad Prószyński w zamian za wyżywienie i mieszkanie. Ich liczba stopniowo się zwiększała, zarabiał kilkanaście rubli miesięcznie⁴⁴. Na trudną sytuację finansową skarżyła się również Maria Konopnicka, wiążąca obowiązki pisarki z pracą nauczycielki domowej. Pisała do córki Zofii: „U mnie – warsztat ciągły. Dużo pracy, mało pożytku, gdyż cenzura strasznie surowa, zwłaszcza dla mnie. Lekcje daję, jak dawałam, i tak się pcha biedę z dnia na dzień”⁴⁵.

Nie zawsze nauczyciele domowi mieli pozytywne relacje z rodziną swego ucznia. Doświadczył tego Stefan Żeromski, będąc nauczycielem syna rejenta Józefowicza. Drażnił go snobizm, tryb życia chlebobawców, stosunek do służby. Nie był zdziwiony, jak uzyskał wypowiedzenie umowy. Przyjął to

---

⁴¹ S. ŻEROMSKI, *Listy 1884-1892*, w: S. ŻEROMSKI, *Pisma zebrane*, red. Z. Goliński, t. XXXIV, Warszawa 2001, s. 71.

⁴² S. ŻEROMSKI, *Dzienniki*, w: S. ŻEROMSKI, *Utwory wybrane*, t. I, Warszawa 1961, s. 55.

⁴³ G. PAUSZER-KLONOWSKA, *Trudne życie*, s. 70.

⁴⁴ K. LEWICKI, *Konrad Prószyński*, s. 27.

⁴⁵ M. KONOPNICKA, *List do Zofii Konopnickiej z dnia 16 marca 1889 r.*, w: M. KONOPNICKA, *Listy do synów i córek*, s. 52.

nawet z uciechą⁴⁶. Bolesław Prus również nie cieszył się uznaniem ze strony pracodawców, państwa Staniszewskich spod Krasnegostawu. Różniło ich podejście do zakresu jego obowiązków⁴⁷. Narcyza Żmichowska, guwernantka w rodzinach prywatnych, miała różne doświadczenia z pracodawcami, z niektórymi przyjaźniła się nawet po zakończeniu nauki, przez innych była nielubiana⁴⁸. Wspaniale oddziaływała na swoich uczniów nauczycielka domowa Stefania Sempołowska. Uśmiech na twarzy, łagodność i przede wszystkim to, w jaki sposób oddawała całe swoje serce sprawom ważnym, wzbudzały ich zachwyt i fascynację jej osobą⁴⁹. Podobnie było w przypadku Marii Skłodowskiej, która miała przyjacielskie relacje z rodziną pracodawców. Kazimierz Żurawski, brat rodzeństwa, któremu udzielała lekcji, był zauroczony ich nauczycielką. Doszło do oświadczeń i poważnych deklaracji⁵⁰. Na złe relacje z pracodawcami nie skarżył się Bolesław Limanowski. Szczególnie miło wspominał pobyt w domu Marii Koźmianowej w Gałęzowie koło Lublina, gdzie zajmował stanowisko gubernera jej syna Władysława. Pisał: „W ciszy wiejskiej, nie widując władz najezdnych, wolny od dobijania się o kawałek chleba, uważany raczej za przyjaciela i domownika aniżeli płatnego nauczyciela, odetchnąłem swobodniej ojczystym powietrzem i życie zabarwiło się miłym uczuciem”⁵¹. Wielbicielem kobiet był Stefan Żeromski, czego dowodem były jego romanse, nawet z chlebodawczynią Anielą Rzążewską⁵².

Wielu nauczycieli domowych bardzo sumiennie podchodziło do swoich obowiązków. Wspomniany Bolesław Limanowski przygotowywał się do lekcji, sprowadzał książki i opracowania z Warszawy, stosował metody pogładowe i stawiał nacisk na zrozumienie omawianego materiału. W organizacji pracy z uczniem zwracał uwagę na wskazania pedagogiczne⁵³. Podobne podejście do obowiązków miał Adolf Dygasiński, podejmujący zatrudnienie również poza granicami Królestwa Polskiego. Pracę rozpoczynał już od godziny szóstej rano, od pobudki swoich uczniów. Odbywał lekcje, zachowując

⁴⁶ K. BEYLIN, *Dni powszednie Warszawy w latach 1880-1830*, Warszawa 1967, s. 204.

⁴⁷ G. PAUSZER-KLONOWSKA, *Trudne życie*, s. 87-88.

⁴⁸ N. ŻMICHOWSKA, *List do Erazma Żmichowskiego z dnia 12-16 lutego 1842 r.*, w: N. ŻMICHOWSKA, *Listy*, t. I, s. 134; J. ZAMOYSKA, *Wspomnienia*, Londyn 1961, s. 28-29.

⁴⁹ Z. RABSKA, *Moje życie z książką*, s. 43.

⁵⁰ J. MILEWSKI, *Wspomnienia o Mazowszu i mazowieckiej szlachcie*, Londyn 1988, s. 88; M. SKŁODOWSKA, *Autobiografia*, s. 10-11.

⁵¹ B. LIMANOWSKI, *Pamiętniki (1835-1870)*, s. 462.

⁵² S. ŻEROMSKI, *Dzienników tom odnaleziony*, Warszawa 1973, s. 42.

⁵³ B. LIMANOWSKI, *Pamiętniki (1835-1870)*, s. 468-469.

przerwę na posiłki i odpoczynek w ciągu dnia. Za klucz do sukcesu w nauce uważał systematyczność⁵⁴.

KSZTAŁTOWANIE ŚWIADOMOŚCI PEDAGOGICZNEJ NA TEMAT ZAWODU I EDUKACJI DOMOWEJ

Doświadczenia w zawodzie nauczyciela domowego miały wpływ na pracę zawodową wielu osób podejmujących to zajęcie. Niewątpliwie mieli większą świadomość pedagogiczną na temat tego zawodu. Niektórzy nie zdawali sobie sprawy, jak wiele niesie za sobą ograniczeń i trudności. Wielu wykorzystywało swoją wiedzę i dzieliło nią z innymi osobami dopiero rozpoczynającymi pracę.

Na łamach prasy czy w poradnikach wychowawczych apelowali do rodziców, którzy decydowali o wyborze nauczyciela, o mądrość i rozsądek w tej kwestii. Uświadamiali, aby mieć na uwadze dobro swoich dzieci i korzyści płynące z edukacji prowadzonej pod kierunkiem odpowiednio przygotowanej osoby. Podejmowała ten temat Aniela Szycówna: „Ponieważ wartość ucznia zależy od wartości nauczyciela – pisała – naukę domową należy powierzać tylko osobom wykwalifikowanym, ogólnie i pedagogicznie wykształconym”⁵⁵. Wykształcenie i kwalifikacje były niezwykle ważne w pracy nauczyciela, ale niezbędny do jej wykonywania był także talent. Adolf Dygasiński szczególnie zwracał uwagę na zdolności pedagogiczne osób podejmujących się udzielania lekcji oraz na ich kreatywność⁵⁶.

Poszukującym pracy nauczycielom domowym radzono, jak właściwie formułować umowy z pracodawcą. Szczegółowo określony zakres wymagań obu stron stanowił zabezpieczenie w trudnych sytuacjach dla nauczyciela domowego oraz pozwalał wyeliminować nieporozumienia między stronami⁵⁷. Doświadczeni pedagodzy byli świadomi, że ważne jest również wzajemne porozumienie obu stron. Aniela Szycówna uważała, że niedobre charaktery, tj.

---

⁵⁴ A. DYGASIŃSKI, *List do Natalii z dnia 9 grudnia 1871 r.*, w: A. DYGASIŃSKI, *Listy*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1972, s. 233.

⁵⁵ A. SZYCÓWNA, *Nauczanie domowe*, w: *Encyklopedia wychowawcza*, red. J.T. Lubomirski, E. Stawiński, S. Przysański, J.K. Plebański, Warszawa 1909, s. 536.

⁵⁶ A. DYGASIŃSKI, *Listy o naszym wychowaniu*, „Szkice Społeczne i Literackie” 3(1876), s. 32.

⁵⁷ A. SZYCÓWNA, *Nauka w domu. Przewodnik dla wychowawców*, Warszawa 1895, s. 10.

nauczyciela i rodziców, bywają częstą przyczyną konfliktów. Bardzo cenna dla nauczyciela domowego w relacjach z rodzicami jest umiejętność słuchania. Radziła nauczycielom, aby w każdej sytuacji konfliktowej starali się znaleźć kompromis, a nawet, jeśli uznają to za stosowne, ustępowali rodzicom⁵⁸. Podobne wskazania, które pozwolą nauczycielowi zbudować dobre stosunki z uczniem i jego rodziną, podawał Henryk Wernic⁵⁹.

Szczególnie ważnym problemem podejmowanym na łamach prasy była sprawa niskiego wynagrodzenia nauczycieli domowych. W dyskusję tę włączyły się osoby mające doświadczenie w zawodzie. Narcyza Żmichowska twierdziła, że osoby o wysokich kwalifikacjach powinny otrzymywać wyższe zarobki⁶⁰. Bardzo krytyczne opinie na ten temat wyrażał Bolesław Prus. Dla byłego korepetytora temat ten był szczególnie bliski. Krytycznie oceniał on brak zainteresowania społeczeństwa polskiego sytuacją bytową nauczycieli i nauczycielek domowych: „Dlaczego nie obchodzi nas ani byt materyalny, ani ich starość, a bardzo mało ich stopień ukształcenia i zasady etyczne. Jednym słowem tylko interesujemy się, ażeby, o ile można, tanio płacić za lekcje i jak najskrupulatniej rachować godziny opuszczone, choćby nie był temu winien nauczyciel...”⁶¹. W tej kwestii zabierała głos także Romana Pachucka, nauczycielka domowa z patentem. Twierdziła, że kobiety decydują się na podjęcie posady za zarobki niewiele wyższe od tych oferowanych służącym⁶². Aniela Szycówna oprócz tego sygnalizowała dyskryminację kobiet w tym zawodzie⁶³.

Pedagodzy na łamach poradników i prasy pedagogicznej podejmowali zagadnienie organizacji nauczania domowego. Wychodzili zatem naprzeciw potrzebom nauczycieli, pracodawców i rodziców. Uświadamiali między innymi, w jaki sposób powinien być przygotowany pokój do nauki. Uwagi te niewątpliwie były podyktowane tym, że rodzice nie zawsze byli świadomi, jak ważne było miejsce, w którym odbywa się nauka ich dzieci. Aniela Szycówna kierowała apel do matek, aby w odpowiedni sposób przygotowywały pokój, który będzie przeznaczony na lekcje. Radziła, by w wyborze jego wy-

---

⁵⁸ Tamże, s. 13-19.

⁵⁹ H. WERNIC, *Praktyczny przewodnik wychowania*, Warszawa 1891, s. 331-334.

⁶⁰ N. ŻMICHOWSKA, *List do Anny Kisielnickiej z 11 kwietnia 1867 r.*, w: N. ŻMICHOWSKA, *Listy*, t. I, s. 448.

⁶¹ B. PRUS, *Kronika Tygodniowa*, „Tygodnik Ilustrowany” 52(1906), s. 1141.

⁶² R. PACHUCKA, *Wybór zawodu i nauczycielstwa*, „Dziecko” 8/9(1914), s. 460-462.

⁶³ A. SZYCÓWNA, *Kobieta w pedagogice. Matka*, Warszawa 1908, s. 7-9.

posażenia kierować się dobrem dziecka. W tym celu polecała, aby uwzględnić jego naturę i możliwości koncentracji. Jej zdaniem należało usunąć z tego pomieszczenia wszystkie przedmioty, które rozpraszałyby jego uwagę, a zwłaszcza zabawki, zwierzęta, łakocie. Nie tylko to uważała za szkodliwe dla procesu nauczania. Podobną opinię wyrażała na temat osób dodatkowo przebywających w tym samym pokoju co nauczyciel i uczeń⁶⁴. Szczególnie ważny był zwyczaj związany z codziennym wietrzeniem pokoju. Znaczenie tych czynności podkreślał Henryk Wernic. Zwracał on uwagę także na szkodliwe działanie lamp naftowych oraz nieporządek, które również mogły przyczynić się do chorób dziecka⁶⁵. Podejmował zagadnienie znaczenia wyposażenia pokoju w rozwoju dziecka⁶⁶. Aniela Szycówna podkreślała rolę odpowiednich krzeseł oraz stołu, przy którym miały odbywać się lekcje, oraz miejsca ich ustawienia⁶⁷.

Nauczyciele domowi wypowiedali się też na temat optymalnego wieku, w którym można bez szkody dla dziecka rozpocząć edukację. Wyrażali oni opinię, że nauka zorganizowana dla małych dzieci przed 6. r.ż. może odbić się na stanie ich umysłu. Adolf Dygasiński apelował do rodziców: „Rodzice! – izby dziecięcej w rodzinie nie zamieniajcie na szkołę, nawet pod pretekstem, że nauka udzielana jest w formie zabawki. Wszystko bowiem, co się w ten sposób osiąga nie może być bynajmniej wynagrodzeniem za szkody, sprawione przez przedwczesne próby nauczania. W taki to bowiem sposób mózg dziecka zostaje zbyt mocno podniecony, osłabia się zdrowie, ginie szczęście dziecięce, a wszystko przeszkadza do swobodnego używania zmysłów, do samodzielnego myślenia i działania”⁶⁸. Aniela Szycówna miała podobne zdanie na ten temat. Twierdziła, że jeśli 6-letnie dziecko jest prawidłowo rozwinięte fizycznie i zdrowe, poprawnie posługuje się językiem ojczystym oraz potrafi się skoncentrować, może rozpocząć naukę. Uważała, że rodzice mogą przygotowywać dzieci do tego momentu. W tym celu zalecała przede wszystkim ćwiczenia fizyczne, zabawy lub ćwiczenia ręczne, które rozwijały-

⁶⁴ A. SZYCÓWNA, *Nauka w domu*, s. 24.

⁶⁵ H. WERNIC, *Praktyczny przewodnik wychowania*, s. 22-23.

⁶⁶ TENŻE, *Gawędy w wychowaniu. I*, „Opiekun Domowy” 9(1873), s. 69. Por. M. HAJKOWSKA, *Wychowanie dzieci i młodzieży na łamach „Opiekuna Domowego” (1865-1876)*, w *Problemy opiekuńczo-wychowawcze w polskim czasopiśmiennictwie. Przeszłość i teraźniejszość*, red. R. Bednarz-Grzybek, M. Hajkowska, Lublin 2015, s. 64-65.

⁶⁷ A. SZYCÓWNA, *Nauka w domu*, s. 25.

⁶⁸ *Ogólne zasady pedagogiki dotyczące wykształcenia umysłu, uczuć, moralności i religijności, z niemieckiego dzieła D-ra Fryd. Dittesa*, oprac. A. Dygasiński, Warszawa 1883, s. 26.

by w nich uwagę i zdolność koncentracji. Apelowwała, podobnie jak inni pedagodzy, aby nie zmuszać ich do nauki⁶⁹. Z kolei Henryk Wernic twierdził, że najlepszy dla dziecka wiek, w którym może podjąć naukę, to 7. r.ż. Według niego nie należy opóźniać tego momentu ani tym bardziej przyspieszać⁷⁰.

Wielu pedagogów przygotowało opracowania i podręczniki z metodyki nauczania poszczególnych przedmiotów, poradniki dla rodziców i nauczycieli domowych oraz elementarze i książki dla dzieci. Do tej grupy należeli między innymi Adolf Dygasiński⁷¹, Aniela Szygówna⁷², Konrad Prószyński⁷³, Henryk Wernic⁷⁴, August Jeske⁷⁵, Piotr Chmielowski⁷⁶, Bolesław Prus⁷⁷.

---

⁶⁹ A. SZYGOŃNA, *Nauka w domu*, s. 19-21.

⁷⁰ H. WERNIC, *Praktyczny przewodnik wychowania*, s. 146-147.

⁷¹ Zob. m.in. A. DYGASIŃSKI, *Nauczanie bez książki, czyli wskazówki teoretyczno-praktyczne odnoszące się do pierwszego nauczania, z piśmiennictwa angielskiego zebrane*. Warszawa 1880; TENŻE, *Pierwsze nauczanie w domu i szkole. Wykłady pedagogiczne*, Warszawa 1883; TENŻE, *Jak się uczyć i jak uczyć innych?*, Warszawa 1889.

⁷² A. SZYGOŃNA, *Nauka w domu. Przewodnik dla wychowawców*, Warszawa 1895; TAŻ, *Rozwój pojęciowy dziecka w okresie lat 6-12. Badania nad dziećmi*, Warszawa 1899; TAŻ, *Ogólne zasady nauczania z zastosowaniem do potrzeb szkoły elementarnej*, Warszawa 1917; TAŻ, *Metodyka wypracowań, cz. 1: Podstawy psychologiczne i historyczne*, Warszawa 1919.

⁷³ Zob. m.in. K. PRÓSZYŃSKI, *Geografija początkowa. Podręcznik dla wychowawców*, Warszawa 1874; TENŻE, *Nauka poprawnego pisania do użytku uczniów, nauczycieli i dla samouków*, Warszawa 1904; *Pierwsza książeczka dla wprawy w czytaniu*, zebrał i ułożył K. Promyk, Warszawa 1876; *Obrazowa nauka czytania i pisania do użytku szkolnego, domowego i dla samouków*, obmyślił, wypróbował i ułożył K. Promyk, Warszawa 1903; *Elementarz, na którym nauczysz czytać w 5 albo 8 tygodni*, ułożył K. Promyk, Warszawa 1904.

⁷⁴ Zob. m.in. H. WERNIC, *Nauka o rzeczach*, Warszawa 1874; TENŻE, *Wychowanie dziecka włącznie do lat sześciu*, Warszawa 1881; TENŻE, *Pierwszy rok nauki systematycznej*, Warszawa 1883; TENŻE, *Praktyczny przewodnik wychowania*, Warszawa 1891; TENŻE, *Co opowiadać dzieciom do lat siedmiu. Powiastki*, Warszawa 1900.

⁷⁵ Zob. m.in. A. JESKE, *Równianka. Zbiór opowiadań i powiastek dla matych dzieci*, Warszawa 1900; TENŻE, *Arytmetyczka dla dzieci rozpoczynających elementarny kurs nauk*, Warszawa 1903; TENŻE, *Gramatyka języka polskiego*, Warszawa 1903; TENŻE, *Geografija. Kurs elementarny*, Warszawa 1906; TENŻE, *ABC. Nauka czytania i pisania*, Warszawa 1901.

⁷⁶ Zob. m.in. P. CHMIEŁOWSKI, *Co wychowanie z dziecka zrobić może i powinno. Wskazówki postępowania z dziećmi na doświadczeniu oparte*, Warszawa 1882.

⁷⁷ A. GŁOWACKI, *Jak należy rozwijać umysł dziecka?*, „Opiekun Domowy” 5(1875), s. 74-75; 7(1875), s. 104-105.

ZAKOŃCZENIE

Zawód pedagoga był atrakcyjny zarówno dla kobiet, jak i dla mężczyzn. Najczęściej podejmowały się go osoby młode, uczące się lub rozpoczynające pracę zawodową. Niektóre z nich, później znane i cenione przez mieszkańców Królestwa Polskiego, wykorzystywały swoją obecną pozycję zawodową, aby kształtować świadomość społeczeństwa polskiego na temat edukacji domowej. Starły się podzielić swoją wiedzą i doświadczeniami w pracy nauczycielskiej z innymi. Nierzadko popularyzowały tę formę nauczania. Bogatsi w doświadczenia obalali stereotypy, że jest to zawód łatwy i dobrze płatny.

BIBLIOGRAFIA

- BEYLIN K., Dni powszednie Warszawy w latach 1880-1830, Warszawa 1967.
- BRODZKA A., Konopnicka Maria z Wasiłowskich, w: Literatura Polska. Przewodnik encyklopedyczny, red. J. Krzyżanowski, Cz. Hernas, t. I, Warszawa 1984, s. 467-468.
- CHMIEŁOWSKI P., Co wychowanie z dziecka zrobić może i powinno. Wskazówki postępowania z dziećmi na doświadczeniu oparte, Warszawa 1882.
- Chmielowski Piotr, w: Bibliografia literatury polskiej, „Nowy Korbut”. Literatura Pozytywizmu i Młodej Polski, red. Z. Szwejkowski, J. Maciejewski, t. XIII, Warszawa 1970, s. 341-361.
- DMOWSKI R., Życiorys – wspomnienia – zbiór fotografii, Poznań 1939.
- DRYNDY D., Szycówna Aniela, w: Słownik pedagogów polskich, red. W. Bobrowska-Nowak, D. Drynda, Katowice 1998, s. 198-200.
- DYGASIŃSKI A., Jak się uczyć i jak uczyć innych? Warszawa 1889.
- DYGASIŃSKI A., List do Natalii z dnia 9 grudnia 1871 r., w: TENŻE, Listy, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1972, s. 213-214.
- DYGASIŃSKI A., Listy o naszym wychowaniu, „Szkice Społeczne i Literackie” 3(1876), s. 30-33.
- DYGASIŃSKI A., Nauczanie bez książki, czyli wskazówki teoretyczno-praktyczne odnoszące się do pierwszego nauczania, z piśmiennictwa angielskiego zebrane. Warszawa 1880.
- DYGASIŃSKI A., Ogólne zasady pedagogiki dotyczące wykształcenia umysłu, uczuć, moralności i religijności, z niemieckiego dzieła D-ra Fryd. Dittesa, Warszawa 1883.
- DYGASIŃSKI A., Pierwsze nauczanie w domu i szkole. Wykłady pedagogiczne, Warszawa 1883.
- DYGASIŃSKI Tomasz Adolf, w: Bibliografia literatury polskiej, „Nowy Korbut”. Literatura Pozytywizmu i Młodej Polski, t. XIII, s. 446-447.
- ESTREICHER T., Curie Maria ze Skłodowskich, w: Polski słownik biograficzny, red. W. Konopczyński, t. IV, Kraków 1938, s. 111-114.

- GŁOWACKI A., Jak należy rozwijać umysł dziecka?, „Opiekun Domowy” 5(1875), s. 74-75; 7(1875), s. 104-105.
- HAJKOWSKA M., Wychowanie dzieci i młodzieży na łamach „Opiekuna Domowego” (1865-1876), w: Problemy opiekuńczo-wychowawcze w polskim czasopiśmiennictwie. Przeszłość i teraźniejszość, red. R. Bednarz-Grzybek, M. Hajkowska, Lublin 2015, s. 55-70.
- JESKE A.A., ABC. Nauka czytania i pisania, Warszawa 1901.
- JESKE A.A., Geografia. Kurs elementarny, Warszawa 1906.
- JESKE A.A., Gramatyka języka polskiego, Warszawa 1903.
- JESKE A., Arytmetyczka dla dzieci rozpoczynających elementarny kurs nauk, Warszawa 1903.
- JESKE A., Równianka. Zbiór opowiadań i powiastek dla małych dzieci, Warszawa 1900.
- KONARSKI S., Pachucka Romana, w: Polski słownik biograficzny, red. E. Rostworowski, t. XXIV, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1979, s. 764-765.
- KONOPCZYŃSKI W., Dziewulski Stefan, w: Polski słownik biograficzny, red. W. Konopczyński, t. VI, Kraków 1948, s. 176-177.
- KONOPNICKA M., List do Zofii Konopnickiej z dnia 16 marca 1889 r., w: TAŻ, Listy do synów i córek, Warszawa 2010, s. 51-52.
- KRAJEWSKI J., Ochorowicz Julian Leopold, w: Polski słownik biograficzny, red. E. Rostworowski, t. XXIII, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1978, s. 499-505.
- LEWICKI K., Konrad Prószyński (Kazimierz Promyk), Warszawa 1996.
- LIMANOWSKI B., Pamiętniki (1835-1870), Warszawa 1957.
- LIPINA S., Wernic Henryk, w: Słownik pedagogów polskich, red. W. Bobrowska-Nowak, D. Drynda, Katowice 1998, s. 213-214.
- LORENTOWICZ I., Oczarowania, Warszawa 1975.
- ŁAPINOWA I., Jeske August Adam, Bolesław, w: Polski słownik biograficzny, red. E. Rostworowski, t. XI, Wrocław–Warszawa–Kraków 1964-1965 s. 192-193.
- ŁUSZCZEWSKA J. (Deotyma), Pamiętnik 1834-1897, Warszawa 1968.
- M. W. W.A.SZ., Żeromski Stefan, Dawni pisarze polscy od początków piśmiennictwa do Młodej Polski. Przewodnik biograficzny i bibliograficzny, red. R. Loth, W. Albrecht-Szymanowska, t. V, Warszawa 2004, s. 205-218.
- MILEWSKI J., Wspomnienia o Mazowszu i mazowieckiej szlachcie, Londyn 1988.
- Najwyżej zatwierdzona ustawa dla instytutów naukowych prywatnych, gubernatorów i nauczycieli domowych” 18 I 1841, w: Zbiór Przepisów Administracyjnych Królestwa Polskiego. Wydział Oświecenia, red. t. V, Warszawa 1866, s. 739-791.
- PACHOLCZYKOWA A., Sempołowska Stefania, w: Polski słownik biograficzny, red. H. Markiewicz, t. XXXVI, Warszawa–Kraków 1995-1996, s. 249-259.
- PACHUCKA R., Pamiętniki z lat 1886-1914, Wrocław 1958.
- PACHUCKA R., Wybór zawodu i nauczycielstwa, „Dziecko” 8/9(1914), s. 460-462.
- PADEREWSKI I.J., Pamiętniki, Kraków 1984.
- PAUSZER-KLONOWSKA G., Trudne życie. Opowieść o Bolesławie Prusie, Lublin 1969.
- PERKOWSKA M., WAPIŃSKI R., Paderewski Ignacy Jan, w: Polski słownik biograficzny, red. E. Rostworowski, t. XXIV, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1979, s. 795-802.

- PROMYK K., Elementarz, na którym nauczysz czytać w 5 albo 8 tygodni, Warszawa 1904.
- PROMYK K., Obrazowa nauka czytania i pisania do użytku szkolnego, domowego i dla samouków, Warszawa 1903.
- PROMYK K., Pierwsza książeczka dla wprawy w czytaniu, Warszawa 1876.
- PRÓSZYŃSKI K., Geografija początkowa. Podręcznik dla wychowawców, Warszawa 1874.
- PRÓSZYŃSKI K., Nauka poprawnego pisania do użytku uczniów, nauczycieli i dla samouków, Warszawa 1904.
- PRUS B., Kronika Tygodniowa, „Tygodnik Ilustrowany” 52(1906), s. 1141-1142.
- PYCKA M.A., 150. rocznica urodzin Stefana Żeromskiego, Warszawa 2014.
- RABSKA Z., Moje życie z książką. Wspomnienia, cz. 1, Wrocław 1959.
- SKŁODOWSKA-CURIE M., Autobiografia, Lublin 1990.
- Słownik języka polskiego, red. A. Zdanowicz, M. Bachun-Szynka i in., cz. 1, Wilno 1861.
- Słownik języka polskiego, red. J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, t. II, Warszawa 1902.
- STANKIEWICZ W., Prószyński Konrad, w: Polski słownik biograficzny, red. E. Rostworowski, t. XXVIII, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1984-1985, s. 565-568.
- SUJKOWSKI A., Dmowski Roman, w: Polski słownik biograficzny, red. W. Konopczyński, t. V, Kraków 1939-1946, s. 213-214.
- SZCZEPAŃSKA-LANGE E., Sikorski Józef, w: Polski słownik biograficzny red. H. Markiewicz, t. XXXVII, Warszawa–Kraków 1997, s. 439-442.
- SZWEYKOWSKI Z., Głowacki Aleksander, w: Polski słownik biograficzny red. K. Lep-szy, t. VIII, Wrocław–Kraków–Warszawa 1959-1960, s. 117-121.
- SZYCÓWNA A., Ogólne zasady nauczania z zastosowaniem do potrzeb szkoły elementarnej, Warszawa 1917.
- SZYCÓWNA A., Kobieta w pedagogice. Matka, Warszawa 1908.
- SZYCÓWNA A., Metodyka wypracowań, cz. 1, Podstawy psychologiczne i historyczne, Warszawa 1919.
- SZYCÓWNA A., Nauka w domu. Przewodnik dla wychowawców, Warszawa 1895.
- SZYCÓWNA A., Rozwój pojęciowy dziecka w okresie lat 6-12. Badania nad dziećmi, Warszawa 1899.
- SZYCÓWNA A., Nauczanie domowe, w: Encyklopedia wychowawcza, red. J.T. Lubo-mirski, E. Stawiński, S. Przysański, J.K. Plebański, Warszawa 1909, s. 530-537.
- TABORSKI R., Lorentowicz Jan, w: Polski słownik biograficzny, red. E. Rostworowski, t. XVII, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1972, s. 550-551.
- TYSZKIEWICZ T., Głowacki Aleksander, w: Bibliografia literatury polskiej, „Nowy Korbut”. Literatura Pozytywizmu i Młodej Polski, red. Z. Szweykowski, J. Maciejewski, t. XVII, cz. 2, Warszawa 1981, s. 13-14.
- W.A.SZ., Zaleski Józef Bogdan, w: Dawni pisarze polscy od początków piśmiennictwa do Młodej Polski. Przewodnik biograficzny i bibliograficzny, red. R. Loth, W. Albrecht-Szymanowska, t. V, Warszawa 2004, s. 157.

- Waga Antoni Stanisław Florian, w: Bibliografia Literatury Polskiej. „Nowy Korbut”. Oświecenie, red. E. Aleksandrowska i in., t. VI, cz. 1, Warszawa 1971, s. 391-393.
- WALERT W., Dygasiński Tomasz Adolf, w: Polski słownik biograficzny, red. W. Konopczyński, t. VI, Kraków 1948, s. 49-52.
- WAYDEL-DMOCHOWSKA J., Jeszcze o dawnej Warszawie, Warszawa 1960.
- WERNIC H., Co opowiadać dzieciom do lat siedmiu. Powiastki, Warszawa 1900.
- WERNIC H., Pierwszy rok nauki systematycznej, Warszawa 1883.
- WERNIC H., Gawędy w wychowaniu. I, „Opiekun Domowy” 9 (1873), s. 69.
- WERNIC H., Nauka o rzeczach, Warszawa 1874.
- WERNIC H., Praktyczny przewodnik wychowania, Warszawa 1891.
- WERNIC H., Wychowanie dziecka włącznie do lat sześciu, Warszawa 1881.
- WERSZYCKI H., Limanowski Bolesław, w: Polski słownik biograficzny, red. E. Ros-tworowski, t. XVII, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1972, s. 340-346.
- Wydanie świadectw nauczycielom w lipcu 1877 r. „Cirkular po Warszawskomu Uczebnemu Okrugu” 8(1877), s. 185.
- ZAMOYSKA J., Wspomnienia, Londyn 1961.
- ZEMBRZUSKI L., Doliński Gustaw, w: Polski słownik biograficzny, red. W. Konp-czyński, t. V, Kraków 1939-1946, s. 286.
- ŻEROMSKI S., Dzienniki, w: TENŻE, Utwory wybrane, t. I, Warszawa 1961, s. 54-56.
- ŻEROMSKI S., Dzienników tom odnaleziony, Warszawa 1973.
- ŻEROMSKI S., Listy 1884-1892, w: TENŻE, Pisma zebrane, red. Z. Goliński, t. XXXIV, Warszawa 2001, s. 71.
- ŻMICHOWSKA N., List do Anny Kisielnickiej z 11 kwietnia 1867 r., w: TAŻ, Listy, t. I: W kręgu najbliższych, Wrocław 1957, s. 448.
- ŻMICHOWSKA N., List do Erazma Żmichowskiego z dnia 12-16 lutego 1842 r., w: TAŻ, Listy, t. I, s. 391-393.
- ŻMICHOWSKA N., List do Heleny Turnowej z dnia 19 stycznia 1844 r., w: TAŻ, Listy, t. I, s. 304.
- Żmichowska Narcyza, w: Bibliografia literatury polskiej. „Nowy Korbut”. Roman-tyzm, red. I. Śliwińska, S. Stupkiewicz, t. IX, Warszawa 1972, s. 413-421.

NIEZNANI/ ZNANI NAUCZYCIELE DOMOWI
W KRÓLESTWIE POLSKIM
W XIX I NA POCZĄTKU XX WIEKU

S t r e s z c z e n i e

Doświadczenie w zawodzie nauczyciela lub nauczycielki domowej zdobywało wielu znanych i cenionych pedagogów, pisarzy, publicystów, naukowców w początkach swojej kariery zawodowej. Nierzadko podejmowali się tego zajęcia podczas własnej edukacji, w okresie nauki w gimnazjum czy na studiach. Tylko nieliczni całe swoje życie poświęcali pracy nauczycielskiej, dla niektórych zaś była ona jedynie krótkim epizodem. Dla wielu było to ważne do-

świadczenie zawodowe. Doceniali wysiłek i zaangażowanie osób, wykonujących to zajęcie. Niektórzy z nich, m.in. Aniela Szycówna, Henryk Wernic, Adolf Dygasiński, Bolesław Prus na łamach prasy, w poradnikach podejmowali zagadnienie osób trudniących się tym zawodem. Doskonale znali problemy i przeszkody, które czekały chętnych do podjęcia się tej pracy.

Słowa kluczowe: nauczyciele domowi; Królestwo Polskie; publicystyka pedagogiczna.

UNKNOWN/ KNOWN HOME TEACHERS IN THE KINGDOM OF POLAND IN THE 19TH CENTURY AND AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

S u m m a r y

Many well-known and respected educationalists, writers, publicists and scientists were gaining experience as home teachers at the beginning of their professional career. They were frequently undertaking this occupation while being middle school or university students. Only a few dedicated their entire lives to teaching. For some of them, this occupation was only a short episode. The home teaching profession constituted an important experience, due to which they were becoming acquainted with the job. They appreciated the effort and commitment of those who performed that occupation. Some of them, inter alia Aniela Szycówna, Henryk Wernic, Adolf Dygasiński and Bolesław Prus were undertaking in the press and in handbooks the issue of people working as home teachers. They knew perfectly all the problems and challenges awaiting those who wished to undertake that occupation.

Key words: home teachers; the Kingdom of Poland; pedagogical journalism.